

ANNA TAMPIAKH

Δημήτριος Δάρβαρης: Οί περι «ἠθικῆς» ἀντιλήψεις του

«Πᾶς ἄνθρωπος φύσει ἐφίεται τῆς εὐδαιμονίας»
(Χειραγωγία εἰς τὴν Καλοκαγαθίαν, 1791)

Ὁ Δημήτριος Νικολάου Δάρβαρης¹ δὲν ἀνήκει ἀσφαλῶς στὶς κορυφαῖες μορφές τοῦ νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ὡστόσο ἀντιπροσωπεύει, θὰ ἔλεγα, κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἓναν καλὸ μέσο ὄρο λογίου τῆς ἐποχῆς, ὁ ὁποῖος ἔθεσε, μέσα ἀπὸ μία ἀξιωμαθὴν σὲ ὄγκο καὶ σὲ εὐρος ἐνδιαφερόντων συγγραφικὴ δραστηριότητα, ὡς βασικὸ ἄξονα τῆς προσφορᾶς του στὰ κοινὰ τὴν «διαπαιδαγώγησιν τῆς νεολαίας». Μέσος ὅρος ὡς πρὸς τὴν κριτικὴ τόλμη καὶ τὸ ἀνοιγμὰ τοῦ στοχασμοῦ, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ γερμανικοῦ Διαφωτισμοῦ, ἔπαι ἡ ὀρθοσκευτικὴ δὲν ἐρχεται σὲ ἀντιπαράθεσιν μὲ τὸν ὀρθὸ λόγον,² ὅπως θὰ ἀναλύσουμε στὴ συνέχεια, ὁ Δάρβαρης, ἀποτελεῖ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα μεταφραστῆ, ἐρασιστῆ καὶ συγγραφέα-παιδαγωγοῦ, τοῦ ὁποῖου τὸ ἔργο κυκλοφόρησε εὐρύτατα στὸν χῶρον τῆς Ν.Α. Εὐρώπης. Χρησιμοποιώντας ὡς ἐργαλεῖο ἔκφρασης, κατὰ μείζονα λόγον, τὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα, πού ἀποτελοῦσε μιὰ «langue de culture» γιὰ τὸν τότε βαλκανικὸ χῶρον, μᾶς παρέχει ἓνα ἀπὸ τὰ δεῖγματα τοῦ φαινομένου διάχυσης τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ τῆς ἀφομοιωτικῆς τῆς ἱκανότητος. Καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλῃ πλευρὰ ἀποτυπώνει ἀνάγλυφα τὴν εἰσδοχὴ τῶν «μετριοπαθῶν» εὐρωπαϊκῶν ἰδεῶν, μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ κοινωνικοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, στὸν εὐρύ-

1. Πρόσφατες μελέτες πού ἐπικεντρώνουν τὴν προσοχὴ τους στὶς παιδαγωγικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Δημ. Δάρβαρη εἶναι αὐτὲς τοῦ Χαράλαμπου Ν. Μελετιάδη, «Συμβολὴ στὴ μελέτῃ τῆς παιδαγωγικῆς σκέψης τῶν Ἑλλήνων Διαφωτιστῶν (Δημήτριος Νικολάου Δάρβαρης)», *Πρακτικὰ ἸΒ' Ἱστορικοῦ Συνεδρίου (Μάιος 1991)*, Θεσσαλονίκη, Ἑλληνικὴ Ἱστορικὴ Ἑταιρεία, 1992, σ. 219-231, καὶ Γρηγόρη Καραφύλλη, «Οἱ παιδαγωγικὰς ἀντιλήψεις τοῦ Δ. Ν. Δάρβαρη», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τοῦ Παιδαγωγικοῦ Τμήματος Δ.Ε. τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων*, Ἰωάννινα 1992, σ. 281-292.

2. Γιὰ τὸν ἐλληνικὸν χῶρον, βλ. ἐνδεικτικὰ τὴν ἀνακοίνωσιν τῆς Ρωζάνης Ἀργυροπούλου, «Les conceptions pédagogiques de Daniel Philpides», *Ἑλληνικὰς ἀνακοινώσεις στὸ Ε' Διεθνὲς Συνέδριον σπουδῶν Ν.Α. Εὐρώπης*, Ἀθήνα 1985, σ. 93-98.

τερο γεωγραφικό αυτόν χώρο. Πράγματι τὸ «ἐκλαϊκευτικό», διαπαιδαγωγητικό ἔργο τοῦ Δάρβερν διαδόθηκε ἰκανοποιητικά. Ἀπετέλεσε ἀντικείμενο διδασκαλίας στὶς Ἡγεμονικὲς Ἀκαδημίες τῶν Παραδουναβίων χωρῶν, ἀντιγράφηκε γιὰ διδακτικούς λόγους,³ καὶ μάλιστα ὀρισμένα κείμενά του μεταφράστηκαν στὴ ρουμανικὴ γλῶσσα. Ἐπίσης, καθὼς μᾶς πληροφοροεῖ ἡδη ὁ *Λόγιος Ἐρμῆς* τοῦ 1811, ὁ ἴδιος εἶχε φροντίσει νὰ μεταφράσει εὐθὺς ἐξαρχῆς παιδαγωγικὰ συγγράμματα στὰ σλαβονικά.⁴

Τὸ ὀδοιπορικὸ τοῦ Δάρβερν συνοψίζεται πολὺ σύντομα στὰ ἀκόλουθα: Γεννήθηκε στὶς 12 Αὐγούστου 1757 στὴν Κλεισοῦρα τῆς Μακεδονίας, κοντὰ στὴν Καστοριά, καὶ ἀπεβίωσε στὴν Βιέννη, τὴν 21η Φεβρουαρίου 1823.⁵ Τὰ πρῶτα ἐγκύκλια γράμματα διδάχθηκε στὴν Πέστη, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένος ὁ πατέρας του ἀχάριν τοῦ ἐμπορίου». Ἐκεῖ διδάχθηκε ἐπίσης τὴν σλαβονικὴ καὶ τὴν λατινικὴ γλῶσσα. Συνέχισε τὶς σπουδὲς του στὸ Σεμλίνο (Semlin) καὶ στὴν Αὐθεντικὴ Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου. Ἐπὶ τέσσερα ἔτη σπούδασε φιλοσοφία καὶ φιλολογία στὴν Halle τῆς Σαξονίας καθὼς καὶ στὴν Λιψία. Μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τῶν σπουδῶν του δίδαξε γιὰ πολλὰ χρόνια στὸ Σεμλίνο ὡς διδάσκαλος Ἑλλήνων καὶ Σέρβων. Ἀπὸ τὸ 1795 ἐγκαταστάθηκε στὴν Βιέννη, ὅπου ἐπιδόθηκε ἀπερίσπαστος στὸ παιδαγωγικὸ, συγγραφικὸ τοῦ ἔργου, τὸ ὅποιο ἐπιχορηγοῦσαν συστηματικὰ καὶ γενναιόδωρα τὰ ἀδελφια του Ἰωάννης καὶ Πέτρος.

Ὡς φοιτητῆς ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, ἀσχολούμενος μὲ τὴν ἐκλογή, τὴν μετάφραση καὶ τὴν συγγραφή καταλλήλων παιδαγωγικῶν βιβλίων στὴν Βιέννη, ὁ Δάρβερν, αὐτὸς ὁ «Κάμπος τῶν Ἑλλήνων» ὅπως τὸν ὀνόμασαν οἱ σύγχρονοί του,⁶ βρέθηκε στὸ πρόσφορο κλίμα τοῦ γερμανικοῦ Δια-

3. Ariadna Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1974, σ. 153, 156, 174, 211, 219, 274-276, 331, 333, 339, 476, 517, 606. Ἀναφέρονται πολλὰ χειρόγραφα ποὺ διασώζονται στὴν Βιβλιοθήκη τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας, καθὼς καὶ μεταφράσεις τῶν συγγραμμάτων του στὰ ρουμανικά.

4. Ἐρμῆς ὁ *Λόγιος*, 1811, σ. 76-79. Καὶ Δημητρίου Ν. Δαρβάρεως, *Σοφίας Ἀπάνθισμα*, Ἀναθεωρηθὲν ὑπὸ Γεωργίου Γεράκη, Ἀθήναι, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, 1873, Προλεγόμενα, σ. 8' (α' ἐκδ. Βιέννη 1811).

5. Σύμφωνα μὲ τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς παρέχει ὁ ἀδελφός του Πέτρος, ὁ Δημήτριος γεννήθηκε στὶς 13/24 Αὐγούστου 1757 καὶ ἀπεβίωσε στὶς 21 Φεβρ. /5 Μαρτ. 1823. Βλ. *Ἐγκυκλοπαίδεια Ἀπλοελληνικὴ. Πόνημα ὀφίγονον τοῦ σοφολογιωτάτου μακαρίτου Κυρίου Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως [...]* φιλοπόνῳ ἐπιστασίᾳ τοῦ ἐλλογιμοῦ αὐτοῦ ἀδελφοῦ Πέτρου Νικολάου τοῦ Δαρβάρεως τοῦ καὶ Πεντάδου. Βιέννη 1829, σ. ε'.

6. Ἐρμῆς ὁ *Λόγιος*, 1812, σ. 74. Ἰωακείμ Campe, γνωστὸς Γερμανὸς παιδα-

φωτισμού τῆς καμπῆς τοῦ 18ου αἰώνα. Ἔχει ὑποστηριχθεῖ πρόσφατα πῶς, στήν Halle, ὁ Δάρβαρος δὲν μπορεῖ παρά νὰ ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὴν ἀτμόσφαιρα καὶ τὸ σύστημα ἐκπαίδευσης τοῦ Franke καὶ τοῦ Bassedow, στὸ Ἰνστιτούτο τοῦ Dessau, τὸ περίφημο Philanthropinon. Ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα σύστημα ἀνοιχτὸ στὶς ἐπιστημονικὲς ἐξελίξεις.⁷ Οἱ θεωρίες αὐτὲς ἦταν ἐξάλλου γνωστὲς στὸν κύκλο τοῦ Λόγιου Ἐρμῆ καὶ ἀποδεκτὲς ἀπὸ τὸν Κ. Κούμα.⁸

Ὁ Δάρβαρος πιστεύει στήν ὀργανωμένη δημόσια ἐκπαίδευση. Στὴν Ἀληθῆ ὁδὸν εἰς τὴν Εὐδαιμονίαν (1796) παρακινεῖ τοὺς εὐποροὺς γονεῖς νὰ ἀποφεύγουν τὴν «Οἰκιακὴ» ἐκπαίδευση, ποὺ ἐπιφέρει ἀκίνησια καὶ ραθυμία στοὺς μαθητὲς καὶ νὰ προτιμοῦν τὴν «σωτηριώδη μεταβολὴ» τοῦ χαρακτῆρα τῶν νέων ποὺ εἶναι δυνατὸν νὰ πραγματοποιηθεῖ στὰ «Δημόσια Σχολεῖα καὶ Φροντιστήρια».⁹ Ἄ᾽Επειδὴ, τονίζει ὁ συγγραφέας, ἐδῶ παρρησιάζεται ὁ Νέος εἰς ἓνα Θέατρον· διότι Θέατρον εἶναι κατ' ἀλήθειαν τὸ κοινὸν Σχολεῖον ὅπου ὅσοι εἶναι οἱ Μαθηταί, τόσοι εἶναι καὶ οἱ Θεαταί, ὅτινες γυμνάζουσι καὶ ἐξασκοῦσιν ἑαυτοὺς καὶ διορθώνουσι τὰ πάθη καὶ τὰ ἐλαττώματά των».¹⁰ Διότι «τὸ Σχολεῖον εἶναι ἐκεῖνος ὁ τόπος, ὅπου τὰ παιδιά μαθάνουσι τοιαῦτα πράγματα, διὰ τῶν ὁποίων δύνανται νὰ γένωσι εὐτυχεῖς ἄνθρωποι· πράγματα δηλαδὴ ὅπου ὄχι μόνον εἰς τὴν παρούσαν ζωὴν μᾶς κάμνουσιν εὐτυχεῖς, ἀλλὰ διὰ τῶν ὁποίων καὶ εἰς τὴν μέλλουσαν ἀιδιότητα γινόμεθα μακάριον».¹¹

γωγός, τοῦ ὁποίου μάλιστα παιδαγωγικὰ συγγράμματα μεταφράστηκαν στὰ ἑλληνικὰ κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ.

7. Χ. Ν. Μελετιάδης, *Ἐκπαίδευση καὶ ἐργασία στὸν ἑλληνικὸ 19ο αἰώνα (ἐπιστημολογικὲς προσεγγίσεις στὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκπαίδευσης)*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 24-25.

8. Κ. Κούμας, «Περὶ παιδείας καὶ σχολείων», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1819, σ. 737-738. Ἐπίσης, τοῦ ἴδιου, *Σύνταγμα φιλοσοφίας...* Πρβλ. μὲ Ρωξάνη Ἀργυροπούλου, «Ὁ Κωνσταντῖνος Μιχαὴλ Κούμας ὡς φιλόσοφος», *Ἐπιλεγόμενα στὴν ἐπανέκδοση τοῦ ἔργου Σύνοψις τῆς Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας τοῦ G. W. Tennemann σὲ μετάφραση τοῦ Κ. Μ. Κούμα*, Ἀθήνα 1973, σ. 232.

9. *Ἀληθῆς ὁδὸς εἰς τὴν Εὐδαιμονίαν ἥτοι Λόγοι Παρανετικοὶ τρεῖς Πλουτάρχου Χαιρωνέως Περὶ Ἀνατροφῆς τῶν Τέκνων, Ἰσοκράτους τοῦ Ρήτορος Περὶ Χρηστοθείας τῶν Νέων, Ξενοφῶντος τοῦ Σωκρατικοῦ Περὶ Οἰκονομίας Μετὰ δύο Κεφαλαίων ἐκ τῶν τοῦ Ἀριστοτέλους Ἠθικῶν περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ Ἀνδρόγνου [...]* ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρους..., Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, 1796, «Τοῖς ἐντευξομένοις χαῖρειν», σ. [xiii].

10. Ὁ.π., σ. [xv].

11. *Χειραγωγία εἰς τὴν Καλοκαγαθίαν ἥτοι Ἐγχειρίδιον εἰς ἀνάγνωσιν τοῖς σπουδάζουσι νεανίσκοις τῶν Ῥωμαίων καὶ Βλάχων. Δαπάνη τοῦ Τιμοστ. Κυρίου Ἰωάννου Νικολάου τοῦ Δαρβάρους*, Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας, ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ

Ἡ ὀργανωμένη, συστηματικὴ ἐκπαίδευση ἀπαιτεῖ πρωτίστως νὰ ἐκπονηθοῦν τὰ κατὰλληλα ἐγχειρίδια. Σ' αὐτὸν τὸν τομέα ὁ Δάρβραρης ἀναπτύσσει μιὰ ἀξιολογώμαστη πολυπραγμοσύνη ποὺ ἐκτείνεται σχεδὸν σὲ ὅλα τὰ πεδία τοῦ ἐπιστητοῦ, προσφέροντας στὴν «σχολαστικὴ» νεολαία ἐγχειρίδια γραμματικῆς, βιβλία ἠθικῆς, ἀναγνωσματάρια, κατηχήσεις, ἐπιτομὲς ἱστορίας, μαθηματικῶν καὶ φυσικῆς. Σύμφωνα μετὰ τὸν Κ. Κούμα ἡ πλειονότητὰ τους εἶναι ἐρανίσματα ἀπὸ «Γερμανικὰ βιβλιάρια». ¹² Ὁ «φιλογενὴς ζῆλος» τοῦ Δάρβραρη ἐπαινέθηκε μάλιστα καὶ δημοσίως, ἀφοῦ ἡ *Σύντομος Γενικὴ Ἱστορία* του ἔτυχε τῆς εὐνοίας τοῦ τσάρου Ἀλεξάνδρου τοῦ Α', ¹³ χωρὶς νὰ λείψουν καὶ περισσότερο κριτικὰ σχόλια. ¹⁴

Ὑπακούοντας στὸ γενικὸ πνεῦμα ἱστορικοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ τῆς ἐποχῆς, ποὺ εὐνοεῖ μάλιστα ἰδιαιτέρως τὴν Παγκόσμια (ἢ καὶ Καθολικὴ) Ἱστορία (histoire universelle), ¹⁵ ὁ Δάρβραρης δίνει ἔμφραση καὶ προτεραιότητα στὴν σωστὴ ἐκμάθηση καὶ συστηματικὴ διδασκαλία τῆς. Πιστεύει πὼς ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας ἀνταποκρίνεται στὴν ἔμφυτη περιέργεια τοῦ ἀτόμου, στὴν «ἐπιθυμία τοῦ γινώσκειν» καὶ ἔχει ἠθικὸ καὶ παραδειγματικὸ χαρακτῆρα. Ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε ἐδῶ πὼς ὁ Δάρβραρης μετακινῶναι στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, κυρίως μετὰ τὸν β' τόμο τῆς *Γενικῆς Ἱστορίας* του, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται στὰ νεώτερα χρόνια, σημαντικοὺς ἐκπροσώπους τῆς γερμανικῆς σχολῆς. Ὅπως ὁ ἴδιος ἐξηγεῖ στὸν Πρόλόγὸ του: «Εἰς τὴν σύνοψιν τῆς νεωτέρας ἱστορίας ἐμεταχειρίσθη περισσότερον τὸν Γάττερον, τὸν Ρέμερον, τὸν Σραϊκίον καὶ τὸν Γρούβερον, ἄνδρας ἱστορικωτάτους, οἵτινες ἐπραγματεύθησαν συστηματικῶς καὶ φιλοσοφικῶς τὴν Γενικὴν Ἱστορίαν, καὶ τὴν ἔφεραν σχεδὸν εἰς τὸν βαθμὸν τῆς ἐπιστήμης». ¹⁶ Πρόκειται γιὰ τοὺς Johann Christoph Gatterer, τὸν Julius

Γεωργ. Βενδότη, Ἐν ἔτει 1791, Εἰσαγωγὴ, «Περὶ τοῦ Σχολείου», σ. 1.

12. Κ. Κούμας, «Περὶ παιδείας καὶ σχολείων», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, ὅ.π., σ. 748.

13. Ὁ Ἑλληνικὸς Τηλέγραφος τοῦ ἔτους 1819 (σ. 8) δημοσιεύει σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια.

14. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1820, σ. 194: «Ἡ γενικὴ ἱστορία τοῦ κυρίου Δαρβάρεως δὲν εἶναι τῆ ἀληθείας εἰμὴ ὁ πῖναξ ἢ ἡ ὑπόθεσις μιᾶς γενικῆς ἱστορίας ἢμπορεῖ μ' ὅλον τοῦτο νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὰ κοινὰ σχολεῖα».

15. Γιὰ τὶς ἑλληνικὲς δεκτικότητες, εὐγλωττο θεωρῶ τὸ παράδειγμα τῶν ἄρθρων τοῦ J. G. Herder περὶ τῆς *Ἱστορίας τῆς καθολικῆς ἱστορίας* ποὺ δημοσιεύει σὲ συνέχειες ὁ *Λόγιος Ἐρμῆς* τοῦ ἔτους 1813. Σύμφωνα μετὰ τὸν Ἐμμ. Φραγκίσκο (Τὰ Ἑλληνικὰ Προεπαναστατικὰ περιοδικά. *Ἐυρετήρια Β. Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1811-1821. Ἐπιμέλεια: Ἐμμ. Ν. Φραγκίσκος, Ἀθήνα, ΚΝΕ/ΕΙΕ, σ. 218) τὴν μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικὰ ἐκπόνησε ὁ Θ. Μανούσης.

16. *Σύντομος Γενικὴ Ἱστορία* εἰς δύο τόμους διηρημένη συλλεχθεῖσα ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συγγραφέων πρὸς χρῆσιν τῶν σπουδάζοντων νέων ὑπὸ Ἀη-

August Remer, τὸν Johann Mathias Schröckh καὶ τὸν Johann Gottfried Gruber, συγγραφεῖς ἐπιτομῶν καὶ ἐγχειριδίων γενικῆς ἱστορίας καὶ χρονολογικῶν πινάκων.¹⁷ Ὅπως ἀπέδειξε μία πρόχειρη ἔρευνά μου, οἱ ἐκπρόσωποι αὐτοὶ τῆς γερμανικῆς σχολῆς «μετακενώνονται» μὲ εὐνοϊκὰ σχόλια στὸ ἐλληνικὸ λόγιο κοινὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνα μέσω τοῦ περιοδικοῦ τύπου.¹⁸ Ἀλλωστε, τὸ ἱστορικὸ ἐράνισμα τοῦ Δάρβαρη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τρίτομη ἱστορία τοῦ Domairon, σὲ μετάφραση τοῦ Ἰωάννου Σταχειρίτη, θὰ ἀποτελέσει, δέκα περίπου χρόνια ἀργότερα, στὰ 1828, τὴν βᾶση τῆς ἐπιτομῆς *Γενικῆς ἱστορίας* τοῦ Στέφανου Κομμητᾶ.¹⁹

Ὡς ἀρθρογράφος στὸν *Λόγιο Ἐρμῆ*, ὁ Δάρβαρης κατακρίνεται ἀποκλειστικὰ μὲ παιδαγωγικὰ ζητήματα. Θεωρεῖ ἀπαραίτητο νὰ καταστεῖ ἐνιαῖα ἡ διδακτικὴ μέθοδος καὶ νὰ ὀργανωθοῦν ἐπαρκῶς τὰ σχολεῖα: «Ἡ καλὴ μέθοδος δὲν πρέπει νὰ γερμίζη μόνον τὸ μνημονικὸν τῶν νέων μὲ πληθὺς λέξεων, καὶ νὰ τοὺς κάμνη ἀνοήτους φλυάρους· ἀλλὰ νὰ φωτίζη τὸν νοῦν αὐτῶν μὲ σαφεῖς ἰδέας τῶν πραγμάτων, καὶ νὰ τὸν πλουτίζη μὲ πολλὰς χρησίμους καὶ ἀναγκαίας εἰδήσεις, αἱ ὁποῖαι θέλουσι τοὺς κάμει εὐχρηστα μέλη τῆς κοινότητος».²⁰ Σὲ ἄρθρο του, ποῦ τιτλοφορεῖται «Φιλομαθείας πέρυ», ἐλέγχεται ἡ ἀλόγιστη καὶ ἄχρηστη συσσώρευση γνώσεων. Ἀπαραίτητες ἐπιστῆμες θεωροῦνται ἡ ἠθικὴ, ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ ἱστορία.²¹ Συμπληρώνονται ἀπὸ τὰ μαθηματικὰ (ἀριθμητικὴ, γεωμετρία), τὴν γεωγραφία, τὴν ἀληθῆ ρητορικὴ, τὴν φιλοσοφία,²² λογικὴ καὶ μεταφυσικὴ, καὶ τέλος τὴν φυσικὴ. Ὡστόσο τὸ προβάδισμα παρέχεται στὴν ἠθικὴ, τῆς ὁποίας οἱ κανόνες πρέπει νὰ διδάσκονται «ἐξ ἀπαλῶν ἔτι δούλων».²³

μητρίου Νικολάου Δαρβάρως καὶ ἐκδοθεῖσα δαπάνη Ἀυθαδέλφων Δαρβάρων Ἰωάννου καὶ Μάρκου [...] Τόμος Β' περιέχων τὴν Ἱστορίαν τῶν νῦν κρατούντων ἐθνῶν. Βιέννη 1818, «Τοῖς ἐντευξομένοις χαίρειν», σ. ζ'.

17. Γιὰ τὶς ταυτίσεις βλ. καὶ Maria A. Stassinopoulou, *Weltgeschichte im Denken eines griechischen Aufklärers. Konstantinos Michail Koumas als Historiograph*, Studien zur Geschichte Südosteuropas 9, Peter Lang, 1992, σ. 162.

18. Βλ. ἐνδεικτικὰ, *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1813, σ. 55-57, 83, καὶ *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1819, σ. 219.

19. Στέφανος Κομμητᾶς, *Γενικὴ ἱστορία...*, Πέστη 1828, σ. 2. Πρβλ. Maria A. Stassinopoulou, *ὁ.π.*, σ. 164.

20. Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρως, «Παρατηρήσεις τινες καὶ σημειώσεις περὶ τῆς διδακτικῆς μεθόδου καὶ τῆς διορθώσεως τῶν Σχολείων», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1814, σ. 125.

21. Ἡ μελέτη τῆς ἱστορίας, σὲ ἄλλα κείμενα τοῦ Δάρβαρη, ἔχει, ὅπως εἶπαμε παραπάνω, ἠθικὸ καὶ παραδειγματικὸ χαρακτῆρα.

22. Τὴν φιλοσοφία τὴν ἀποκαλεῖ συχνὰ στὰ κείμενά του «θειοτάτη».

23. «Φιλομαθείας πέρυ», *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, 1812, σ. 37.

Παρόλο πού, ἀποδεχόμενος τις παιδαγωγικές ἀντιλήψεις τοῦ Διαφωτισμοῦ, ὁ Δάρβερης ἐπιμένει μέσα ἀπὸ τὰ ποικίλα ἐγχειρίδια πού ἐκδίδει στὸ νὰ κατανοήσουν οἱ νέοι τις βασικὲς ἀρχὲς τῆς φυσικῆς καὶ τῆς χημείας καὶ ἀναφέρεται εὐρέως σὲ θέματα φυσικῆς ἱστορίας, πιστεύει στὴν ἀπόλυτη ὑπεροχὴ τῶν ἀνθρωπιστικῶν μαθημάτων: «Μαθήματα εἰς ὅλους ἀναγκαῖα, τὰ ὅποια οἱ μὲν Ἕλληνες ὠνόμασαν Καλὰ μαθήματα, οἱ δὲ Ρωμαῖοι Ἀνθρώπεια, διότι ἡμερόνουσι τοὺς ἀθρώπους, στολίζουσι τὰ ἦθη των, καὶ τὰ ἐξευγενίζουσι». Σ' αὐτὰ συγκαταλέγει τὴν φιλολογία, τὴν ἱστορία καὶ τὴν γεωγραφία.²⁴

Σὲ ἄλλο πάλι ἄρθρο τοῦ Δάρβερη στὸν *Λόγιο Ἐρμηῖ*, ὁ νέος, ὑποψήφιος ἀναγνώστης διδάσκεται νὰ εἶναι συνετός, προσεκτικός στὶς ἐπιλογές του. Νὰ ἀποφεύγει τὰ «φοβερά» βιβλία, ὅσα φθείρουν τὴν θρησκεία καὶ τὰ ἦθη. Στὰ ἐπιζήμια καὶ πολλάκις «πάντη ἄχρηστα καὶ ἀνωφελῆ βιβλία» συγκαταλέγεται ἡ ἀλόγιστη καὶ χωρὶς μέτρο ἀνάγνωση «τῶν μυθιστοριῶν, τῶν ἀπίστων ἢ παραδόξων ἱστοριῶν» καὶ τοῦ μεγάλου σωροῦ «τῶν κωμωδιῶν καὶ τῶν ποιημάτων».²⁵ Ὁ Δάρβερης ἀποδέχεται ἐδῶ καὶ μεταφέρει τις ἀντιλήψεις τῶν συντηρητικῶν εὐρωπαϊκῶν κύκλων, πού ἐκφράστηκαν κατὰ κόρο ἀπὸ τὸν προηγούμενο ἤδη αἰώνα καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ ἔχουν ἀπήχηση ὡς τις μέρες του.²⁶

Σχετικὰ μὲ τὸ ἐπίμαχο φιλοσοφικὸ ζήτημα τῶν διαφωτιστῶν, ἐὰν δηλαδή ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται στὸν κόσμο καλὸς ἢ ὄχι, ζήτημα πού προκάλεσε τὴν διατύπωση ἀντικρουόμενων μεταξὺ τους ἀπόψεων,²⁷ ὁ Δάρβερης συμμερίζεται ἀπολύτως τὴν ἀριστοτελικὴ ἀποψη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἀδ νοῦς τοῦ παιδιοῦ εἶναι ὅμοιος λευκῷ χάρτη, ... ἐν ᾧ οὐδὲν ἐνεργεῖα γεγραμμένον ἐστί, δύνανται ὅμως πολλὰ μὲ τὸν καιρὸν νὰ ἐγγραφθῶσιν εἰς αὐτόν.²⁸ «Διότι, διευκρινίζει ἄλλοῦ, ὁ ἄνθρωπος ἐξ αὐτῶν τῶν

24. *Σύντομος Γενικὴ Ἱστορία*, ὅ.π.

25. «Περὶ τῶν βιβλίων ἀναγνώσεως», *Ἐρμηῖς ὁ Λόγιος*, ὅ.π., σ. 50, 52.

26. Ἐπισημάνω ὅτι αὐτὲς οἱ ἐπιφυλάξεις διατυπώνονται μὲ παρόμοια ἐπιχειρήματα, ἀντλημένα ἀπὸ τὸν Fénelon (*Traité de l'éducation des filles*), στὴν μετάφραση τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ *Traité des Études* τοῦ Charles Rollin ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Καρχαλλάριο (*Παραγγέλματα διὰ τὴν καλὴν ἀνατροφήν τῶν παιδῶν*).

27. Ἀπὸ τοὺς γνωστοὺς ὑποστηρικτὲς τῆς ἀρχικῆς ἀγαθότητας τῆς φύσης εἶναι, ὡς γνωστόν, ὁ Jean-Jacques Rousseau. Γιὰ τὴν ἀπήχηση τῆς σκέψης του στὸν ἐλληνικὸ χῶρο παραπέμπω στὴν μελέτη τῆς Ρωξάνης Ἀργυροπούλου-Λουγγῆ, «Ἡ ἀπήχηση τοῦ ἔργου τοῦ Ρουσσῶ στὸν Νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ», *Ὁ Ἐραμιστής*, 11 (1974), Ἀθήνα 1977, 197-216. Τὸ ζήτημα πού μᾶς ἀπασχολεῖ ἐδῶ ἀναλύεται στὶς σ. 202-206.

28. «Περὶ τῆς τῶν Τέκνων ἀνατροφῆς», *Ἐρμηῖς ὁ Λόγιος*, ὅ.π., σ. 98. Καὶ Ἀληθῆς ὁδὸς εἰς τὴν Εὐδαιμονίαν, ὅ.π., σ. [viii].

σπαργάνων δὲν εἶναι οὔτε κακός, οὔτε καλός, ἀλλὰ μετὰ ταῦτα συνδιατίθεται καὶ συμμορφοῦται, ἐπειδὴ κλίνει καὶ εἰς τὸ καλὸν καὶ εἰς τὸ κακὸν διὰ τὴν ἐλευθέραν βούλησιν καὶ διὰ τὸ αὐτεξούσιον».²⁹ Ἀφοῦ λοιπὸν μέσω μιᾶς ἔλλογης διαδικασίας, μέσω τῆς γνώσης, ὀδηγεῖται τὸ ἄτομο στὴν κατάκτηση τῆς ἀρετῆς, γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγο ἡ ἀνατροφή παίρνει τὴν μέγιστη σημασία καὶ οἱ γονεῖς ὀφείλουν νὰ ἐπιφορτίζονται εὐθὺς ἐξαρχῆς μὲ αὐτὸ τὸ σοβαρὸ καθήκον.³⁰ Ἡ χρηστὴ ἀνατροφή πρέπει νὰ στηρίζεται σὲ μία ὑγιὴ ἠθικὴ ἀντίληψη ποῦ ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὸν ὀρθὸ λόγο καὶ τὴν ἀγία γραφή.³¹ Αὐτὴν τὴν συνύπαρξή τὴν ἀνευρίσκουμε κατὰ κανόνα στὴ βάση τῶν ἀντιλήψεων περὶ ἠθικῆς καὶ εὐδαιμονίας τοῦ 18ου αἰώνα. Στόχος τῆς καλῆς ἀνατροφῆς εἶναι νὰ φωτιστεῖ ὁ νοῦς μὲ γνώσεις, νὰ διορθωθεῖ ἡ «καρδιά», δηλαδὴ νὰ ἐλεγχθοῦν τὰ πάθη, τέλος νὰ ἀποκατασταθεῖ ὁ νέος ἕνα τίμιο καὶ χρήσιμο μέλος τῆς κοινωνίας.³² Μποροῦμε νὰ καταλήξουμε πὼς στὸν παιδαγωγικὸ στοχασμὸ τοῦ Δάρβαρη, κεντρικὴ ἐπιταγὴ εἶναι ἡ ἀποτελεσματικὴ προετοιμασία τοῦ νέου ἀνθρώπου ὥστε «νὰ περάσῃ καλὴν καὶ ἥσυχον ζωὴν, καὶ νὰ εὐδοκιμήσῃ εἰς τὸν κόσμον».³³

Ἐπέλεξα ὀρισμένες ἔννοιες-κλειδιὰ ποῦ θὰ μᾶς ὀδηγήσουν, πιστεῶ, στὴν ἀνεύρεση τῶν βασικῶν ἠθικῶν ἐπιταγῶν, ὅπως αὐτὲς ὀρίζονται καὶ ἐραρχοῦνται στὰ ἐρασιματὰ ἠθικῆς, στίς *χρηστοθήβειες* ποῦ ἐπιμελήθηκε ὁ Δημήτριος Δάρβαρης μεταξὺ τοῦ 1791 (*Χειραγωγία εἰς τὴν Καλοκαγαθίαν*) καὶ τοῦ 1812 (*Ὁδηγὸς τοῦ βίου*). Ἐννοιες ποῦ θὰ μᾶς φέρουν, ἐφόσον τίς μελετήσουμε προσεκτικὰ, κοντὰ στὴν ἄρθρωση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου ποῦ ὀνόμασε ὁ Κ. Θ. Δημαράς ἀναζήτηση μιᾶς νέας ἠθικῆς. Δὲν εἶναι ἄλλωστε τυχαῖο πὼς ἀνάμεσα στοὺς πέντε τίτλους ποῦ μᾶς παρέχει

29. «Περὶ τῆς τῶν Τέκνων ἀνατροφῆς», *δ.π.*, σ. 98.

30. Ὁ Δάρβαρης ἀναπτύσσει συχνὰ μέσα στὸ ἔργο του αὐτὴν τὴν θέση σχετικὰ μὲ τὸ πρῶτιστο γονικὸ καθήκον, ποῦ συνίσταται στὴν φροντίδα γιὰ νὰ ἀνατραποῦν σωστὰ τὰ παιδιά. Εἴμαστε ἀσφαλῶς ἐδῶ ἐμπρὸς σὲ μιὰ διαδεδομένη ἀντίληψη τῆς ἐποχῆς του, τὴν ὁποία καλλιέργησε ὁ εὐρωπαϊκὸς Διαφωτισμὸς. Πρβλ. μὲ τὴν ἐργασία μου «Οἱ παιδαγωγικὲς ἀντιλήψεις στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Charles Rollin, *Παραγγέλματα διὰ τὴν καλὴν ἀνατροφήν τῶν παιδῶν*», ἀνακοίνωση στὸ *Διεθνὲς Συνέδριο «Οἱ Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς: Οἱ εὐρωπαϊκὲς ἰδέες καὶ ὁ ἀναγεννώμενος Ἕλληνας*», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας σὲ συνεργασία μὲ τὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων καὶ τὸ Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν (Βόλος, 27-30 Μαΐου 1993), [= *Ἑλληνικά* 45 (1995), 75-84].

31. «Περὶ τῆς τῶν Τέκνων ἀνατροφῆς», *δ.π.*, σ. 99, 100.

32. *Ὁ.π.*, σ. 99.

33. *Τὸ ἴδιο*, σ. 100.

ένδεικτικά και μόνον ὁ Δημαράς —*Χειραγωγία εἰς τὴν καλοκαγαθίαν* (1791), *Ἄνθος ἀρετῆς καὶ γνώσεως, ἧτοι Συνάθροισις κανόνων τινῶν, δι' ὧν δύνανται τινὰς νὰ ζήσῃ τιμίως καὶ εὐτυχῶς* (1794), *Τέχνη τοῦ ζῆν, ἧτοι Νουθεσία ὠφέλιμα. Πῶς νὰ ζήσῃ τινὰς ἐν εἰρήρῃ καὶ γαλήρῃ εἰς τὴν συναναστροφὴν τῶν ἀνθρώπων* (1794), *Ἀσφαλῆς ὁδηγία εἰς τὴν γνώσιν τῶν ἀνθρώπων* (1795), *Ἀληθὴς ὁδὸς εἰς τὴν εὐδαιμονίαν* (1796)— μιλώντας γιὰ τὸν σχηματισμὸ μιᾶς νέας κοινωνίας στὴν καμπὴ τοῦ 18ου αἰ., μιᾶς κοινωνίας ποῦ διατυπώνει ἀκριβῶς νέα ἠθικὰ αἰτήματα καὶ ἀναζητᾷ τὴν γήινη εὐδαιμονία, οἱ τρεῖς ἀνήκουν στὴν γραφίδα τοῦ Δάρβραρη.³⁴

Στὴν Εὐρώπῃ τοῦ 18ου αἰώνα, ἡ σχετικὴ μὲ τὰ ἠθικὰ αἰτήματα φιλοσοφία εἶναι πλούσια. Ἐχεῖ εἰπωθεῖ πῶς, ξεπερνώντας τὴν χριστιανικὴ ἠθικὴ καὶ τὴς θεοκρατικὲς περὶ ἀρετῆς ἀντιλήψεις, θέτει ὡς κεντρικὸ τῆς αἴτημα τὴν εὐτυχία τοῦ ἀτόμου σὲ σχέση μὲ τὸ κοινωνικὸ σύνολο. Ἡ ἐκλαίτευση τῶν ιδεῶν περὶ μιᾶς ἀνθρωποκεντρικῆς εὐδαιμονίας ἔχει ὡς ἀπώτερο στόχο τὴν γαλήνη καὶ τὴν ἁρμονία τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν μελῶν τῆς κοινοτήτα, τῆς «πολιτικῆς κοινωνίας» (*société civile*). Βεβαίως οἱ χριστιανικὲς ἀντιλήψεις περὶ τῆς μελλοντικῆς ζωῆς καὶ τῆς σωτηρίας τῆς ψυχῆς δὲν ἐξορίζονται, ἀλλὰ τώρα ὁ Θεὸς-τιμωρὸς ἐξελλίσσεται, ἐξημερώνεται, σύμφωνα μὲ τὸ πνεῦμα φιλανθρωπίας τοῦ αἰώνα.³⁵ Ἐξἄλλου μερικὲς ἀπὸ τὴς πιὸ προσφιλεῖς ἔνοιες τοῦ 18ου αἰ., ὅπως αὐτὴ τῆς φιλανθρωπίας (*philanthropie*) καὶ τῆς εὐεργεσίας (*bienfaisance*) ἀντιγράφουν, ἐπεκτείνοντάς τε, τὴς χριστιανικὲς ἀρετέες.³⁶ Ὁ ἠθικὸς στοχασμὸς προσλαμβάνει ἕναν ἔντονο παιδαγωγικὸ χαρακτήρα καὶ ἀπευθύνεται σὲ εὐρύτερα κοινωνικὰ στρώματα. Ἀπόρροια ἐν πολλοῖς τῶν ἀντιλήψεων τῶν ἀρχαίων ἡ ἠθικὴ σκέψη τοῦ 18ου αἰώνα στηρίζεται τὸν ἕνα ἄξονά της στὴν ἐπικουρεία φιλοσοφία, στὴν ἰδέα τῆς ἀναπαύσεως, τῆς ἡσυχίας (*repos*), τῆς ἀποχῆς ἀπὸ τὰ ἔντονα πάθη, ποῦ ὁδηγεῖ ἀσφαλέστατα στὴν εὐτυχία. Ὁ ἄλλος κεντρικὸς ἄξονας ποῦ τὴν διαπερνᾷ εἶναι τὸ «στωικὸ ὄραμα», ὅπως τὸ ὀνόμασε ὁ Robert Mauzi, ὄραμα ποῦ ἐπηρέασε μεταξὺ ἄλλων τὸν Montesquieu, τὸν Diderot καὶ τὸν J.-J. Rousseau.³⁷

Τὸ πρῶτο ἠθικὸ σύγγραμμα ποῦ ἐκδίδει ὁ Δάρβραρης, ἡ *Χειραγωγία*

34. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα, Ἐρμῆς, 1977, σ. 169.

35. George Gusdorf, *Les sciences humaines et la pensée occidentale, IV, Les principes de la pensée au siècle des Lumières*, Paris, Payot, σ. 351.

36. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur dans la littérature et la pensée françaises au XVIIIe siècle*, Paris, Armand Colin, 1960, σ. 17. Καὶ Georges Gusdorf, *Les sciences humaines et la pensée occidentale*, ὁ.π., σ. 361.

37. Robert Mauzi, *L'idée du bonheur*, ὁ.π., σ. 16.

εις την *Καλοκαγαθίαν* (1791) προορίζεται για σχολική χρήση. Πρόκειται, όπως αναφέρεται σ'επόμενη έκδοση (1839),³⁸ για μετάφραση από τὰ γερμανικά³⁹ και μᾶς παρέχει μιὰ πλήρη εικόνα τῶν χρεῶν τοῦ πολίτη καὶ ὑπάρχου, μέλους μιᾶς κοινότητος. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν καθήκοντων τῶν μαθητῶν, συνεχίζει μετὰ τὴν ἐπισήμανση τῶν βασικῶν κοινωνικῶν ἀρετῶν καὶ ἐλαττωμάτων τοῦ ἀτόμου.⁴⁰ Ἐνα ἀπὸ τὰ ἐπόμενα κεφάλαια τῆς *Χειραγωγίας* μᾶς προσφέρει μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τοῦ ἐκλαϊκεύει τις εὐρωπαϊκῆς θεωρίας τῆς ἐποχῆς σχετικὰ μετὰ τὴν διαίρεση τῆς κοινωνίας καὶ τὰ καθήκοντα τῶν μελῶν τῆς⁴¹ (*Γαμικὴ*) — σχέσεις καὶ καθήκοντα συζύγων, *Πατρικὴ* — σχέσεις καὶ καθήκοντα γονέων καὶ τέκνων, *Ἀρχοντικὴ* — σχέσεις καὶ καθήκοντα αὐθέντη καὶ δούλου, δεσπότη καὶ ὑπάρχου, *Πολιτικὴ* — σχέσεις καὶ καθήκοντα μεταξύ τῶν μελῶν τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, *Πνευματικὴ* — Ἐκκλησία καὶ μοναχισμός). Ἐνα κεφάλαιο ποὺ πραγματεύεται σημαντικὰ ζητήματα, ὅπως αὐτὸ ποὺ ἀφορᾷ στὴν συμπεριφορὰ τῶν συζύγων μέσα στὴν οἰκογένεια· ἐδῶ ἀναδεικνύονται ἔννοιες, ὅπως ἡ ἀλληλοβοήθεια, ἡ ἀμοιβαία ἀγάπη καὶ ἡ πίστη. Ἐπισημαίνεται τὸ χρέος τῶν γονέων νὰ φροντίσουν γιὰ τὴν καλὴ ἀνατροφή τῶν παιδιῶν καὶ συσταίνεται σ' αὐτοὺς νὰ μὴν ἐπιδεικνύουν ὑπερβολικὴ αὐστηρότητα. Στὰ περὶ *Ἀθηντικῆς*⁴² καὶ *Πολιτικῆς* κοινωνίας μοῦ φαίνεται ἐνδιαφέρον νὰ ἀπομονώσουμε ὅρους, ὅπως αὐτὸν τῆς ἐπίδειξης σύνεσης καὶ μετριοπάθειας ἀπὸ μέρους τῶν κρατούντων (τοῦ δε-

38. Ἡ *Χειραγωγία* γνωρίζει δύο ἐπανεκδόσεις κατὰ τις πρώτες δεκαετίες τοῦ 19ου αἰῶνα (β' ἔκδ. Βιέννη 1802 καὶ γ' ἔκδ. Βιέννη 1839).

39. Πρβλ. μετὰ Ἄννα Ταμπάκη - Ἀλεξάνδρα Σφοῖνη, «Typologie des manuels d'éthique et de comportement en langue grecque vers la dernière décennie du XVIIIe siècle: L'évolution du genre, reflet du processus de modernisation du Sud-Est européen», *RESEE*, XXX (1992), 3-4, σ. 263.

40. Μία πρώτη ἀπόπειρα ἐρμηνείας, μέσα ἀπὸ μιὰ ὀπτική ἐκσυγχρονισμοῦ, στὸ «Typologie des manuels d'éthique et de comportement», ὁ.π., σ. 263 κ.έ.

41. Νομίζω ὅτι εἶναι ἐδῶ εὐδιάκριτη ἡ ἐπίδραση ποὺ ἄσκησαν οἱ ἰδέες τῆς ἀγγλικῆς φιλοσοφίας, π.χ. τοῦ John Locke, στὴν μεταγενέστερη εὐρωπαϊκὴ σκέψη. Βλ. Τζῶν Λόκ, *Δεύτερη Πραγματεία Περὶ Κυβερνήσεως. Δοκίμο μετὰ θέμα τὴν ἀληθινὴ ἀρχή, ἔκταση καὶ σκοπὸ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας*. Εἰσαγωγή - μετάφραση - σχόλια Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, Ἀθήνα, Γνώση, 1990, Κεφ. VII. Περὶ Πολιτικῆς Κοινωνίας, σ. 143 κ.έ.

42. Ἡ νομιμότητα τῆς «αὐθεντικῆς ἐξουσίας» ἀπορρέει ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ, ὅπως ἐπισημαίνει χαρακτηριστικὰ ὁ Δάρβαρης, «Ἡ κοινωνία αὕτη δὲν εἶναι παντελῶς ἐναντία τῷ Θεῷ» (*Χειραγωγία*, σ. 60). Πρβλ. μετὰ François Chatelet (ἐπιμ.), *Histoire des idéologies, 3, Savoir et Pouvoir du XVIIIe au XIXe siècle*, Paris 1977, σ. 67.

σπότη) ἢ αὐτῶν ποῦ ἀφοροῦν στὴν εὐνομία τῆς κοινότητος, στὴν δημιουργία νόμων καὶ θεσμῶν⁴³ ἀλλὰ καί, ἀντιστοίχως, στὸ χρέος τῶν ὑπηκόων-πολιτῶν νὰ συνεργάζονται γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ,⁴⁴ νὰ ἐπιδεικνύουν εὐπειθεῖα στὸς νόμους καὶ φιλοπατρία ὅταν ἀπειλεῖται ἡ κοινὴ σωτηρία καὶ ἀσφάλεια. Ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο εἶναι ἰδιαίτερος ἐνδιαφέρον νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν ὑπαρξὴ ἐνός τελευταίου κεφαλαίου «Περὶ Φιλοπατρίας», ὅπου ὡς πατριώτης ὀρίζεται ὁ ἄνθρωπος «παντὸς γένους καὶ τάξεως» ποῦ τιμᾷ τὴν πατρίδα του, χαίρεται γιὰ τὴν εὐτυχία της, συμμερίζεται τὴν δυστυχία της καὶ συμμετέχει ἐνεργὰ στὴν ἐλευθέρωσή της: «Οὕτως ὀνομάζονται παντὸς γένους καὶ τάξεως ἄνθρωποι, ὅσοι τιμῶσι τὴν ἐαυτῶν πατρίδα, αὐξάνουσι τὸ ταύτης συμφέρον ἐνεργεῖα, αἰσθάνονται μίαν ἀληθινὴν χαρὰν ἐπὶ τῇ εὐτυχίᾳ της, δὲν μένουσιν ἀδιάφοροι ἐν ταῖς συμφοραῖς καὶ κινδύνοις, ἀλλὰ μετὰ χαρᾶς συνεισφέρουσιν ὅ,τι δύνανται πρὸς διόρθωσιν, βοήθειάν τε καὶ ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος».⁴⁵ Παρ' ὅλη τὴν προοδευτικὴ φόρτιση ποῦ προσλαμβάνει ἔτσι ὁ ὅρος, ὁ Δάρββαρης συμπληρώνει ἐκ παραλλήλου πῶς ἡ φιλοπατρία εἶναι μιὰ χριστιανικὴ ἀρετὴ.⁴⁶

43. Εἶναι χαρακτηριστικὸ πῶς ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης εἶναι ἀλληλένδετη μετὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν νόμων, «οἱ ὅποιοι ὑπερασπίζουσι τὴν ζωὴν, τὴν τιμὴν, τὴν περιουσίαν ἢ τὰ κτήματα τοῦ καθενός» (*Χειραγωγία*, σ. 70). Νομίζω πῶς καὶ ἐδῶ βρισκόμαστε ἐμπρὸς σὲ ἔννοιες τῆς ἀγγλικῆς φιλοσοφίας ποῦ ἐκλαίχουσε στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ὁ Διαφωτισμός. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ ἄρθρο τοῦ Peter G. Stein, «Adam Smith's Theory of Law and Society», *Classical Influences on Western Thought A.D. 1650-1870, Proceedings of an International Conference Held at King's College Cambridge, March 1977*. Edited by R. R. Bolgar, Cambridge University Press, σ. 264-265.

44. Μία ἀκόμη ἔννοια ποῦ θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω ἐδῶ εἶναι ἡ χρησιμότητα, ἡ ἀπαραίτητη συνύπαρξη καὶ ἀρμονικὴ συνεργασία ὅλων τῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐπιτηδευμάτων πρὸς τὸ κοινὸ ὄφελος: «Πᾶσα τάξις καὶ ἐπιτήδευμα, πᾶσα τέχνη καὶ ἐπιστήμη φέρει ὄφελος εἰς τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν» (*Χειραγωγία*, σ. 86).

45. *Χειραγωγία*, ὅ.π., σ. 112. Πρβλ. μετὰ τίς ἀποχρώσεις ποῦ προσλαμβάνει ἡ ἔννοια τῆς πατρίδας καὶ τοῦ πατριωτισμοῦ στὴν Γαλλία τοῦ 18ου αἰ., Jacques Godechot, «Nation, patrie, nationalisme et patriotisme en France au XVIIIe siècle», *Annales Historiques de la Révolution française*, no 203, jan.-mars 1971, σ. 481 κ.έ. Ὡς πατρίδα ἐννοεῖται «ὁ τόπος ἢ ἡ χώρα καὶ ἡ κοινωνία», τῆς ὁποίας εἴμαστε μέλη: «Πατρίδα ὀνομάζουσι κοινῶς τὸν τόπον, ἢ τὴν χώραν, ὅπου ἐγεννήθητι νὰς [...] Πατρίς κυρίως εἶναι ἐκεῖνη ἡ μεγαλύτερα συντροφία τῆς ὁποίας εἴμεσθεν μέλος», «ἐκεῖνη ἢ ἐπικράτεια, εἰς τὴν ὁποίαν ὑποκείμεθα ἢ διὰ τὴν γέννησίν μας, ἢ διατὶ ἐκεῖ ἐκαταστάθηνεν καὶ ἐκατοικήσαμεν» (*Χειραγωγία*, β' ἐκδ., Βιέννη 1839, σ. 127). Σχετικὰ μετὰ τὴν ἐξέλιξη αὐτῶν τῶν ἀντιλήψεων στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, βλ. Ρωξάνη Ἀργυροπούλου, «Patriotisme et sentiment national en Grèce», *Folia Neohellenica*, 6 (1984), 7-14.

46. *Χειραγωγία εἰς τὴν Καλοκαγαθίαν*, ὅ.π., σ. 124.

Στὴν *Χειραγωγία* ἐκφράζονται γιὰ πρώτη φορὰ οἱ ἀπόψεις τοῦ Δάρβαρη σχετικὰ μὲ τὴν εὐδαιμονία, πού εἶναι ἓνα κοινὸ ἀγαθό, προστιτό στὸν καθένα: «Εἰς ὅποιανδήποτε στάσιν [= κατάσταση, κοινωνικὴ θέση] ἡμπορεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ ἦναι εὐτυχής [...] Ἡ ἀληθινὴ εὐτυχία εἶναι εἰς ἡμᾶς. Ὅταν ἡ καρδιά μας εἶναι ἀγαθὴ, καὶ ἐλευθερὰ ἀπὸ τὰς ἀτάκτους ἐπιθυμίας, τότε ὁ ἄνθρωπος εἶναι εὐτυχής. Ὅθεν πολλὰ εὐτυχεῖς ἄνθρωποι εἶναι ἐδῶ εἰς τὴν γῆν ὅσοι εὐχαριστοῦνται εἰς τὴν στάσιν τους».⁴⁷ Ἡ ἠθικὴ κατακτάται μέσω τῆς σπουδῆς καὶ τῆς ἀσκήσεως. Στὴν *Ἀσφαλὴ ὁδηγίαν εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Ἀνθρώπου* (1795), ὁ Δάρβαρης τονίζει πὸς «ἡ σπουδὴ τῆς ἠθικῆς γνώσεως τοῦ Ἀνθρώπου εἶναι πλέον χρησιμωτέρα καὶ ἀναγκαιότερα παρὰ κάθε ἄλλη εἰς ἡμᾶς· διότι αὐτὴ δύναται νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ ἀσφαλῶς εἰς τὸν δρόμον ταύτης τῆς ζωῆς. Ἐπειδὴ καὶ ἡμεῖς εἴμεσθεν ἄνθρωποι, καὶ πρέπει νὰ ζῶμεν μὲ ἄνθρώπους, τῶν ὁποίων τὰ ἰδιώματα ἀσφαλίζουσιν, ἢ ταράττουσι τὴν ἡσυχίαν ἡμῶν».⁴⁸ Κρίνεται λοιπὸν ἀπαραίτητὴ ἡ ἐνδελεχὴς μελέτη καὶ παρατήρησις τῶν ἡθῶν, τῶν κλίσεων καὶ τῶν διαθέσεων τῶν ἀνθρώπων.

Προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ὁ στόχος αὐτός, ὁ Δάρβαρης στρέφεται στοὺς ἀρχαίους: ἡ *Ἀσφαλὴ ὁδηγία εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Ἀνθρώπου* περιέχει τοὺς ἠθικοὺς χαρακτῆρες τοῦ Θεοφράστου, ὅπου προστέθηκαν καὶ ἄλλοι, νεώτεροι, ἢ *Ἀληθὴς ὁδὸς εἰς τὴν Εὐδαιμονίαν* (1796) περιέχει τρεῖς *Λόγους Παρανεητικούς* τοῦ Πλουτάρχου *Περὶ Ἀνατροφῆς τῶν Τέκνων*, τὸ *Περὶ Χρηστοθείας τῶν Νέων* τοῦ Ἰσοκράτους, τὸ *Περὶ Οἰκονομίας* τοῦ Ξενοφῶντος καὶ δύο κεφάλαια ἀπὸ τὰ ἠθικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους («περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ Ἄνδρῶντος»). Ἐνῶ τὸ 1799 συμπληρώνει μὲ τὸ *Χρῆσοῦν Ἐγκόλιον ἤτοι Κέβητος Θηβαίου Πίναξ* καὶ *Ἐπικτήτου ἐγχειρίδιον* [...] οἷς ἐν τέλει προσετέθη καὶ *Σχεδιάσμα Περὶ τῶν Καθηκόντων τῶν πιστευνόντων Θεῖαν Πρόνοιαν*.⁴⁹ Ἀποδεχόμενος τίς φιλοσο-

47. *Χειραγωγία*, ὁ.π., «Περὶ τῆς εὐτυχίας», σ. 1-3.

48. *Ἀσφαλὴ ὁδηγία εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Ἀνθρώπου ἢτοι Θεοφράστου ἠθικοὶ Χαρακτῆρες*. Οἱς Προσετέθησαν καὶ ἄλλοι Νεώτεροι μετὰ δύο Λόγων πᾶν ὠφελίμων, ὡς ἐν τῷ πῖνακι φαίνονται. Μεταφρασθέντες εἰς τὴν κοινοτέραν τῶν νῦν Ἑλληνῶν Διάλεκτον διὰ τὴν τῶν πάντων ὠφέλειαν ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρους. Καὶ ἐκδοθέντες διαπᾶν τοῦ τιμωτάτου Αὐταδέλφου αὐτοῦ Ἰωάννου Νικολάου τοῦ Δαρβάρους. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας. Ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Τυπογρ. Γεωργίου Βενδότη, Ἐν ἔτει 1795, «Τοῖς Εὐγνώμοσιν Ἀναχνώσταις», σ. [vii].

49. *Χρῆσοῦν Ἐγκόλιον ἤτοι Κέβητος Θηβαίου Πίναξ καὶ Ἐπικτήτου ἐγχειρίδιον. Μεταφρασθέντα ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς κοινοτέραν Διάλεκτον μετὰ τῶν Σημειώσεων, οἷς ἐν τέλει προσετέθη καὶ Σχεδιάσμα Περὶ τῶν Καθηκόντων τῶν πιστευνόντων Θεῖαν Πρόνοιαν* ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου τοῦ Δαρβάρους [...], Βιέννη 1799.

φικές θέσεις που περιέχουν τὰ κείμενα, ὁ Δάρβαρης τονίζει στὸν «Πρόλογο» του πὼς ὁ Κέβης «περιγράφει μίαν μεγάλην Εἰκόνα, εἰς τὴν ὁποίαν ἱστορεῖ τὴν ἀνθρωπίνην ζωὴν, τὰς διαφόρους κλίσεις, τὰ ἰδιώματα καὶ ἐπιτηδεύματα τῶν Ἀνθρώπων, τὴν ἄγνοιαν, τὰ πάθη καὶ τὰ ἐλαττώματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπατῶνται αὐτοί, τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀρετὴν, ὅπου τοὺς ὀδηγοῦσιν εἰς τὴν ὀρθὴν στρατάν, τὴν ἀπάθειαν καὶ εὐτυχίαν, εἰς τὴν ὁποίαν φθάνουσιν οἱ ἐνάρετοι, ἐνῶ γιὰ τὶς θεωρίες τοῦ Ἐπικτήτου ἐπισημαίνει πὼς (εἰς τὸ Ἐγχειρίδιόν του μᾶς διδάσκει νὰ κρίνωμεν ὀρθῶς περὶ τῶν πραγμάτων τούτου τοῦ κόσμου, νὰ καταστέλλωμεν τὰ πάθη καὶ τὰς ἐπιθυμίας, νὰ ὑπομένωμεν γενναίως τὰ συμβεβηκότα τῆς παρουσίας ζωῆς, ὅ,τι λογῆς καὶ ἂν ᾖ, νὰ ἐπιμελώμεθα πάντοτε τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀρετὴν, καὶ νὰ μὴν προσηλώνωμεν τὸν νοῦν μας καὶ τὴν καρδίαν εἰς τὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ)». ⁵⁰ Ὡστόσο ὁ Δάρβαρης ἀντιμετωπίζει τὰ κλασικὰ κείμενα, τὰ «ἐθνικά», ὅπως τὰ χαρακτηρισίζει, μὲ περισκεψὴ καὶ μέσα ἀπὸ μία χριστιανικὴ ὀπτική.⁵¹ Στὸ *Χρυσὸν Ἐγκόλλιον* προσθέτει τὸ *Σχεδιάσμα Περὶ τῶν Καθηκόντων τῶν πιστευνόντων Θεῖαν Πρόνοιαν*, παρακινούμενος ἀπὸ τὶς μεντεῖς ποὺ κάνει ὁ Ἐπικτήτος στὸ σύγγραμμά του, προκειμένου νὰ φωτίσει καὶ νὰ εὐχαριστήσῃ τὴν ψυχὴ τῶν ἀναγνωστῶν του, καθὼς καὶ νὰ τοὺς παρακινήσῃ στὴν ἐκπλήρωση τῶν *Καθηκόντων* τους, ποὺ εἶναι καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ *πὸνῆματος*.⁵²

Ὁ Δάρβαρης ἔχει δείξει ἀπὸ ἐνωρὶς σαφὴ προτίμηση στὶς ἀρχές τῆς στωικῆς φιλοσοφίας· ἤδη στὴν *Χειραγωγίαν εἰς τὴν Καλοκαγαθίαν* εἶναι δυνατὸν νὰ διακρίνει ὁ προσεκτικὸς μελετητὴς ὀρισμένες ἀπὸ τὶς βασικὲς τῆς ἀρχές. Ἐνῶ ἀργότερα, στὸ *Χρυσὸν Ἐγκόλλιον*, θὰ διατυπώσῃ πλέον μὲ καθαρότητα τὶς σχετικὲς μὲ τὸ ζήτημα ἀντιλήψεις του: «Ἡ δὲ Ἡθικὴ τῶν Στωϊκῶν εἶχε τοῦτο τὸ ξεχωριστὸν Προτέρημα, ὅπου παρέδιδε πολλὰ μεθοδικῶς καὶ συστηματικῶς τὴν διδασκαλίαν περὶ Καθηκόντων, περὶ τῶν Ἀρετῶν καὶ τῶν ταύτας εἰδῶν, περὶ τῶν νόμων, καὶ τῆς καλῆς πολιτείας. Μάλιστα δὲ παρέδιδε πολλοὺς λόγους πρὸς καταστολὴν τῶν παθῶν, καὶ τῶν κακῶν ἐπιθυμιῶν, πρὸς καταφρόνησιν τῶν ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν, πρὸς παρηγορίαν τῶν θλίψεων τοῦ βίου καὶ πρὸς ἐπιμέλειαν τῆς Σοφίας, καὶ ἄσκησιν τῆς ἀρετῆς, ἐν οἷς κεῖται ἡ ἀληθὴς εὐδαιμονία τοῦ ἀνθρώ-

50. *Χρυσὸν Ἐγκόλλιον*, ὁ.π., σ. [iii]-[iv].

51. Βλ. τὰ ὅσα χαρακτηριστικὰ ἐπισημαίνει στὴν *Ἀληθὴ ὁδὸν εἰς τὴν Εὐδαιμονίαν*, σ. [xx]-[xxi]. Ἰσοθεῖ τὶς συμβουλὲς τοῦ Μεγάλου Βασιλείου καὶ τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Καὶ *Χρυσὸν Ἐγκόλλιον*, ὁ.π.

52. *Χρυσὸν Ἐγκόλλιον*, ὁ.π., σ. [x]-[xi].

που». ⁵³ Αὐτοὶ ἦσαν οἱ λόγοι, κατὰ τὸν Δάρβαρη, τῆς μεγάλης διάδοσης τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας (οὐχὶ μόνον παρὰ τοῖς Ἑθνικοῖς ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς Χριστιανοῖς). Ἐν καὶ ἀναγνωρίζει ὅτι οἱ ἀρχεὲς τῶν στωϊκῶν δὲν συμπίπτουν ἀπολύτως μὲ τὶς ἐπιταγὰς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ⁵⁴ ὁ Δάρβαρης καταλήγει: Ἐγὼ θέλω θαυμάσει πάντοτε τὰς διδασκαλίας τῶν Στωϊκῶν, καὶ θέλω τιμῆσαι μὲ κάθε σέβας τὰ λείψανα τῶν Ἑθικῶν τῶν συγγραμμάτων· ἐπειδὴ γνωρίζω μὲ εὐχαρίστησιν τὴν μεγάλην ὠφέλειαν αὐτῶν πρὸς ἡσυχίαν καὶ ἀνάπαυσιν εἰς πολλὰς ἐναντίας περιστάσεις τῆς παρουσίας ζωῆς». ⁵⁵

Ἀκούσθησαν ἤδη πῶς πάνω οἱ ἔνοιες τῆς εἰρήνης καὶ τῆς γαλήνης ἐν μέσῳ τῆς συναναστροφῆς τῶν ἀνθρώπων, τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς ἀναπαύσεως, συμπληρώνει ὁ Δάρβαρης: «Ἐχεις λοιπὸν, γράφει τὸ 1811 στὸ *Σοφίας Ἀπάνθισμα*, φιλομαθέστατε νέε, εἰς τοῦτο τὸ μικρὸν βιβλίον καὶ σοφὸς κανόνας τῆς καλῆς πολιτείας... Μεταχειρίσου αὐτοῦς, ἂν ἀγαπᾷς τὴν ἡσυχίαν ⁵⁶ σου, τὴν εὐχαρίστησίν σου, καὶ ἐπομένως τὴν εὐτυχίαν σου». ⁵⁷ Ἀποδέχεται λοιπὸν πλήρως ὁ Δάρβαρης τὶς κυριότερες ἠθικὰς ἐπιταγὰς τοῦ αἰῶνα τῶν Φώτων στὴν Εὐρώπη, ὅσες ἐναρμονίζονται καὶ συμβαδίζουν μὲ τὶς χριστιανικὰς ἀντιλήψεις καὶ τὶς μετριοπαθεῖς κοινωνικὰς ἀπόψεις. Στὸν «Πρόλογον» τοῦ *Ὁδηγοῦ τοῦ βίου*, ποὺ ἐκδίδει τὸ 1812, κατακρίνει ὅσους «εἰς τούτους τοὺς δυστυχεστάτους καιροὺς, ὅπου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ κακῶς νοηθέντος φωτισμοῦ καταπατοῦσιν θεῖα καὶ ἀνθρώπινα: διότι ἕκαστος τῶν δοκησισόφων δὲν συστέλλεται νὰ κινή τὴν βλάσφημον αὐτοῦ γλῶσσαν κατὰ τοῦ Θεοῦ, κατὰ τῆς θρησκείας, κατὰ τῆς διοικήσεως, καὶ κατὰ πάσης πολιτικῆς διατάξεως, καὶ φαντάζεται καθ' ἑαυτὸν, ὅτι εἶναι πεφωτισμένος». ⁵⁸ Ἐδῶ μάλιστα ἐκφράζει ὁ Δάρβαρης ἕναν σκεπτικισμὸ καθὼς γράφει πῶς Ἄ Ὁ καλὸς νὰ μεταβάλλῃ τὸν κόσμον

53. Χρυσοῦν *Ἐγκόλιον*, ὁ.π., σ. 71-72.

54. "Ὁ.π., σ. 72: «Ἄλλὰ Στωϊκὴ Ἠθικὴ δὲν εἶναι πάντοτε Χριστιανικὴ ἠθικὴ, διότι αὐτὴ γνωρίζει ἄλλας ἀρχὰς, καὶ ὑποθέτει ἄλλο τέλος [...]».

55. Τὸ ἴδιο, σ. 72.

56. Ἡ ὑπογράμμιση δική μου.

57. *Σοφίας Ἀπάνθισμα*, 1811, Προοίμιον. Ἐς σημειωθεῖ πῶς ἡ ἐπανεκδοσὴ τοῦ ἔργου (*Σοφίας Ἀπάνθισμα*, Ἀναθεωρηθὲν ὑπὸ Γεωργίου Γεράκη, Ἀθήναι, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων, 1873) φέρει κίτριες καὶ σημαντικὰς νοηματικὰς ἀλλαγὰς καὶ προσθήκας, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν παραβολὴ τῶν κειμένων.

58. *Ὁδηγὸς τοῦ βίου* ἐκδοθεὶς ὑπὸ Δημητρίου Νικολάου ΔΑΡΒΑΡΕΩΣ διαπάνη *τῶν Κυρίων Ἀυταδέλφων Δαρβάρων*. Ἐν Βιέννῃ τῆς Ἀουστρίας (...) 1812, Προοίμιον, σ. [3]-[4].

δὲν ἔμπορεῖ, μόνον νὰ συντρέχη κατὰ τὸν δυνατὸν τρόπον εἰς τὸ καλόν». ⁵⁹

Ποιὲς εἶναι ὥστόσο οἱ βασικὲς ἀρχὲς ποὺ διατρέχουν αὐτὰ τὰ τελευταῖα συγγράμματα, τὰ ἀπανθίσματα σοφίας, ποιὲς ἀτομικὲς ἀλλὰ καὶ συλλογικὲς ἀρετὲς ἐπιδιώκονται; ἡ αὐτογνωσία καταρχήν, ⁶⁰ ἡ αὐτάρκεια, ἡ μετριοπάθεια καὶ ἡ μετριοφροσύνη, ἡ τάξη καὶ ἡ ἐργατικότητα, ἡ σταθερότητα στὰ αἰσθήματα καὶ στὴν φιλία. Σὲ σχέση μετὰ τὸν κοινωνικὸ περίγυρο ἐξυμνεῖται ἰδιαίτερος ἡ κοινωτικότητα καὶ ὀρίζονται οἱ ποικίλες ἐκδηλώσεις τῆς συναναστροφῆς· ἐπαινεῖται ἡ πραότητα καὶ ἡ ἐπιείκεια, ἡ πάσης φύσεως ἀνοχή, ἡ ἀνοχή στὶς πεποιθήσεις τοῦ ἄλλου ἀλλὰ καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἀνοχή, ἡ ἀνεξιθρησκεία. Προσφέρεται δηλαδὴ μὲ εὐχάριστο καὶ ἀπλὸ τρόπο ἓνα σύνολο ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ παραδειγμάτων, ποὺ βασίζονται πολὺ συχνὰ στὰ Παραγγέλματα τῶν στοχαστῶν τῆς ἀρχαιότητος ἀλλὰ καὶ ἐμπλουτίζονται μετὰ τὶς ἐμπειρίες καὶ τὰ αἰτήματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Δάρβραρη, ὅπου καλεῖται τὸ ἄτομο νὰ διδαχθεῖ πῶς νὰ πολιτευέται μετὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους μετὰ στόχο τὴν κοινὴ εὐδαιμονία. ⁶¹

59. Ὀδηγὸς τοῦ Βίου, ἔ.π., σ. 4.

60. Π.χ. στὸ Σοφίας Ἀπάνθισμα οἱ πρώτες ἀρετὲς ποὺ διδάσκονται εἶναι τὸ «Γνωθὶ σεαυτὸν», ὁ αὐτοσεβασμὸς («Σέβου σεαυτὸν») καθὼς καὶ ἡ ἐπιδοκιμασία τῶν πράξεων τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τὴ συνείδησή του.

61. Ὁ Δάρβραρης καταλήγει, τὸ 1812, στὰ ἀκόλουθα: «... συνέλεξα ἐκ τῶν ἀρίστων συγγραφέων τὸ ἀνά χειρας βιβλίον, τὸ ὅποιον ἐπωνόμασα Ὁ δ ἡ γ ὄ ν τ ο ὕ β ί ο υ, ἐπειδὴ δεικνύει, ποῖαν ὁδὸν τοῦ βίου πρέπει νὰ περιπατῶμεν καὶ διδάσκει, πῶς νὰ γνωρίσωμεν ἐαυτοὺς καὶ τοὺς ἄλλους, καὶ τίνι τρόπῳ νὰ πολιτευώμεθα, διὰ νὰ ἤμεθα εὐτυχεῖς εἰς τὴν παρούσσαν ζωὴν.

Εὐχόμεθα οὖν νὰ ᾄται τοῦτο τὸ ἠθικὸν βιβλίον πρὸς φωτισμὸν τοῦ νοός, πρὸς διόρθωσιν τῶν ἠθῶν, καὶ πρὸς αὔξησιν τῆς κοινῆς εὐτυχίας», Ὀδηγὸς τοῦ βίου, ἔ.π., σ. 5-6.